

Broedvogels van de Brunssummerheide: neergang en herstel?

Fred Hustings, Promenade 159, 6581 BZ Malden

Hans van de Laar, Doorvaartstraat 45a, 6443 AP Brunssum

De Brunssummerheide vormt met zijn heidevelden, stuifzand, veentjes en dennenbossen een binnen Zuid-Limburg afwijkend gebied. Om deze reden trokken generaties (vooral) regionale natuurvorsers graag naar deze zandige uithoek. Over de broedvogels werd gaandeweg meer kennis verzameld, niet in de laatste plaats door een verandering in het gedrag van vogelaars: van ‘onbekommerd genieten’ naar het systematisch vastleggen van telgegevens. Wat waren de grote veranderingen?

EERSTE HELFT TWINTIGSTE EEUW: HEIDE IN DE VERDRUKKING

Welke vogels er begin twintigste eeuw op de Brunssummerheide broedden, is maar bij benadering bekend. De beste, hoewel alerminst volledige bron van informatie vormt het artikel van DE WEVER (1939). Zijn artikel, gedrenkt in nostalgie, draagt de veelzeggende titel: “Wat er was en over is van ‘de groote stille heide’”. Het ademt een sfeer uit van verdwijnende natuurwaarden, al waren er “voor den natuurliefhebber (...) toch nog eenige plekken overgebleven, waar planten en dieren leven, waarvan hij de levenswijze kan nasporen”. Ook uit de Avifauna’s van HENS (1926;1965) is een beeld te vormen van de broedvogelwereld van het gebied. Voor ons, begin eenentwintigste eeuwers, vormen deze anekdotische vermeldingen een regelrechte schok. In de eerste decennia van de twintigste eeuw behoorden Korhoen (*Tetrao tetrix*) en Wulp (*Numenius arquata*) tot de regelmatige broedvogels, werd de Kwartelkoning (*Crex crex*) gehoord in natte terreinen bij de Zeekoelen en kwa-

men vermoedelijk ook Grauwe kiekendief (*Circus pygargus*), Kwartel (*Coturnix coturnix*), Hop (*Upupa epops*) en Klapekster (*Lanius excubitor*) tot broeden.

Al deze soorten waren rond 1945 al verdwenen. Het waren op de Brunssummerheide niet zozeer de grote ontginningen die tot hun uitsterven leidden zoals in delen van Noord- en Midden-Limburg, als wel stadsuitbreiding, aanleg van industrieterrein en beginnen de delfstofwinning. Verschillende van de mooiste en meest gevarieerde heideterreinen verdwenen voorgoed onder een laag asfalt of mijnsteen. Tegelijkertijd werd het resterende heideareaal aangetast door de aanplant van dennenbossen ten behoeve van de mijnbouw. Dat leverde wel weer nieuwe soorten op, zoals Zwarte specht (*Dryocopus martius*) [figuur 1] en Grote lijster (*Turdus viscivorus*), die in ieder geval vanaf de jaren veertig tot de regelmatige broedvogels behoorden. Andere aan naaldhout gebonden soorten als Goudhaan (*Regulus regulus*), Zwarte mees (*Parus ater*) en Kuifmees (*Parus cristatus*) zullen eveneens hebben geprofiteerd van de bosuitbreiding.

JAREN VIJFTIG EN ZESTIG: DOORZETTENDE MALAISE

Het augustusnummer 1967 van het Natuurhistorisch Maandblad was geheel aan het gebied gewijd, onder de noemer “De ontluisc-

FIGUUR 1

De Zwarte specht (Dryocopus martius) is in Zuid-Limburg alleen in de zandige hoek bij Brunssum en Schinveld een regelmatige broedvogel, Brunssummerheide, Spookbos, 5 mei 2007 (foto: Jo Daemen).

FIGUUR 2

De Boomleeuwerik (*Lullula arborea*) is een van de parapedaartjes onder de broedvogels van de Brunssummerheide, 2 mei 2009, grote zandvlakte op de Brunssummerheide (foto: Jo Daemen).

tering van de Brunssummerheide". Dat was niet voor niets. In de jaren vijftig en zestig zette de landschappelijke verloedering hard door. Aan de randen werden flinke stukken heide weg geknabbeld voor de winning van zilverzand, grind en klei. Een van die afgravingen, nabij de Heksenberg, werd vervolgens volgestort met huisvuil. Tegelijkertijd nam de recreatieve druk toe vanuit de sterk groeiende bevolking en werd het gebied ook nog eens in gebruik genomen als militair oefenterrein, zij het op extensieve wijze.

Het kan niet anders of deze veranderingen hadden een negatief effect op de karakteristieke broedvogels van de heide. De Duinpieper (*Anthus campestris*), als broedvogel bekend vanaf de jaren dertig, verdween na 1959, een incidenteel later geval (1973) daargelaten. Dat er echter nog soorten als Watersnip (*Gallinago gallinago*) en Grauwe klauwier (*Lanius collurio*) tot broeden kwamen, geeft aan dat landschappelijk waardevolle situaties zeker nog aanwezig waren.

Hoe het de overige broedvogels verging, blijft onduidelijk. Tellingen ontbreken immers. Dat begon overigens wel in die periode schoorvoetend te veranderen. In 1959 telden W. de Veen en W.F. Bult de Nachtzwaluwen (*Caprimulgus europaeus*) in het kader van een landelijk onderzoek, wat zeven paren opleverde, deels op het aangrenzende steenstort Hendrik. R. Goldbach voerde in de jaren 1963-1968 de eerste tellingen uit van Boomleeuwerik (*Lullula arborea*), Roodborsttapuit (*Saxicola rubicola*) en Geelgors (*Emberiza citrinella*) op het Heerlense deel van de Brunssummerheide. Hij stelde ook verschillende in die tijd regionaal zeldzame broedvogels vast, waaronder Buizerd (*Buteo buteo*) en Boomvalk (*Falco subbuteo*).

JAREN ZEVENTIG EN TACHTIG: HERSTEL

Begin jaren zeventig was het droevig gesteld met de Brunssummerheide. De heide was sterk verouderd en verbost, en doordat recreanten geen strobreed in de weg werd gelegd, doorsneed een dicht padennet het hele gebied. Dat veranderde toen het Recreatieschap Zuidoost-Limburg vanaf 1972 het beheer in handen

kreeg. Onder de energieke leiding van G. VAN DER MAST (1983) werd begonnen met verjonging van de heide onder andere door schapenbegrazing, het terugdringen van verbossing en het zoneren van recreatie. Dat leverde voor enkele broedvogelsoorten meteen goede resultaten op, die werden vastgelegd met jarenlange systematische broedvogeltellingen (HUSTINGS, 1996).

De Boomleeuwerik [figuur 2] was de opvallendste representant van soorten die van het nieuwe beheer profiteerden. Binnen een decennium nam de stand toe van enkele paren naar ettelijke tientallen, hiermee een waar provinciaal bolwerk vormend [zie

kader]. Andere soorten waren minder verguld met het rigoureuze schonen van de heidevelden. De tientallen paren Grasmussen (*Sylvia communis*) en Geelgorzen verdwenen rond 1980 vrijwel van de heide na massale verwijdering van opslag van braam (*Rubus spec.*) en berk (*Betula spec.*).

Er stonden tussen 1975 en 1996 precies 100 soorten op de lijst van zekere of waarschijnlijke broedvogels. Ongeveer 70 daarvan nestelden jaarlijks in het gebied, waarvan Roodborst (*Erithacus rubecula*), Merel (*Turdus merula*), Houtduif (*Columba palumbus*), Tjiftjaf (*Phylloscopus collybita*) en Fitis (*Phylloscopus trochilus*), in deze volgorde, de talrijkste waren. Vooral bosvogels deden het goed, met de terugkeer in 1979 van de eind jaren vijftig verdwenen Havik (*Accipiter gentilis*), de vestiging in hetzelfde jaar van een bloeiende populatie Boomklevers (*Sitta europaea*), de toename van Fluiter (*Phylloscopus sibilatrix*) en Appelvink (*Coccothraustes coccothraustes*) en de onregelmatige vestiging van Sijs (*Carduelis spinus*), Kleine barmsijs (*Carduelis cabaret*) en Kruisbek (*Loxia curvirostra*) als opvallendste wapenfeiten. Heel bijzonder waren de vestigingspogingen van een Blauwe kiekendief (*Circus cyaneus*) in 1984 en van Draaihalzen (*Jynx torquilla*) in 1979 en 1989.

JAREN NEGENTIG: OPNIEUW NEERGANG?

Ergens in de jaren tachtig trad een kentering in het positieve verhaal op, een omslag die in het begin van de jaren negentig doorzette. Verschillende aan heide gebonden vogelsoorten verdwenen, waaronder Nachtzwaluw (laatste in 1983), Veldleeuwerik (*Alauda arvensis*) (1988), Roodborsttapuit (1992) en Graspieper (*Anthus pratensis*) (1993). Soorten van pioniermilieus, akkers of open zand, die zich een tijdlang hadden weten te handhaven in de diverse afgravingen, ruimden rond 1985 eveneens het veld. Voorbeelden zijn Patrijs (*Perdix perdix*), Kleine plevier (*Charadrius dubius*), Oeverzwaluw (*Riparia riparia*) en Tapuit (*Oenanthe oenanthe*). Andere, tot dan toe talrijke soorten gingen in hoog tempo achteruit, zoals Boompieper (*Anthus trivialis*) en Gekraagde roodstaart (*Phoenicurus phoenicurus*). Hun aantallen, begin jaren tachtig nog ieder 50

FIGUUR 3

De eens zo talrijke Boompieper (Anthus trivialis) crashte in de jaren tachtig, vrijwel zeker als gevolg van te intensieve schapenbegrazing, Schrieversheide, 10 mei 2008 (foto: Fred Hustings).

tot 80 paren groot, namen binnen enkele jaren met 50% respectievelijk 80% af. Bij een deel van de soorten lag de malaise in de lijn van landelijke ontwikkelingen. Zo verdwenen Nachtzwaluw en Tapuit in Zuid-Nederland van vrijwel alle kleinere heideterreinen. Bij andere soorten, zoals Veldleeuwerik, Boompieper [figuur 3] en Graspieper, was de ontwikkeling op de Brunssummerheide echter veel negatiever dan landelijk (HUSTINGS, 1994). Dit werd toegeschreven aan de sterk toegenomen schapenbegrazing. De schaapskudde was gegroeid van enkele tientallen dieren in het midden van de jaren zeventig naar ruim 500 in 1994. Dit vormde op de relatief kleine heiderestanten van de Brunssummerhei-

de een permanente bron van onrust en gevaar voor nestverliezen door vertrapping, iets dat bij nestonderzoek op andere heideter-

Boomleeuwerik: graadmeter van heidebeheer?

In Zuid-Limburg vormen de Brunssummerheide en directe omgeving de enige locatie waar de aan zandgronden gebonden Boomleeuwerik in noemenswaardige aantallen broedt. Met zijn wat weemoedige, lieflijke zang die in het prille voorjaar wordt voortgebracht in een vleermuisachtige baltsvlucht, later in het seizoen vanaf een boomtop, vormt hij een ideaal object voor vogeltellers. Geen wonder dat de Boomleeuweriken van de Brunssummerheide onderwerp waren van een aparte studie die in het Natuurhistorisch Maandblad verscheen (HUSTINGS & SCHEPERS, 1981).

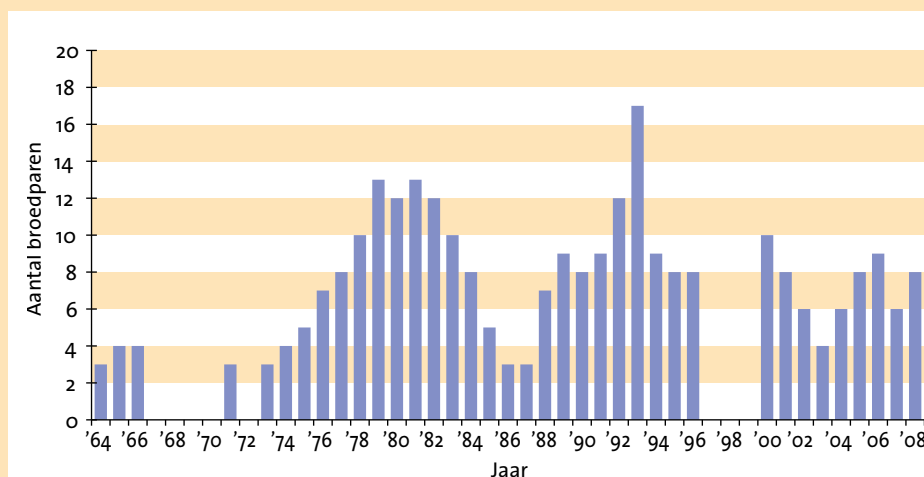
Uit een deel van het gebied zijn telgegevens over een periode van bijna 45 jaar bekend [figuur 4]. Die weerspiegelen in zekere

zin hoe de heide veranderde. De Boomleeuwerik is namelijk een grondbroeder die alleen uit de voeten kan bij een combinatie van niet te hoge en weinig vergraste heide (nestplaats, foerageerplek), zandige plekken of paden (foerageerplek) en enige opslag (zangpost, uitkijkpost).

De oudste tellingen geven aan dat in het midden van de jaren zestig maar weinig paren voorkwamen. De heide was te hoog en te zeer verbost om geschikt te zijn. Het heideherstel vanaf begin jaren zeventig stuwde het aantal broedparen enorm op. Op het hoogtepunt nestelden er rond 35 paren op de Brunssummerheide en directe omgeving, toen ruim 1% van de landelijke populatie. Een inzinking midden jaren tachtig was het gevolg van een

drietals strenge, tot in de Zuid-Europese overwinteringsgebieden doordringende winters.

Het voorspoedige herstel dat daarop volgde, heeft niet beklifd. In het nieuwe millennium liepen de aantallen weer wat terug. De recente afname is lastig verklaarbaar en heeft, omdat deze ook in andere terreinen wordt vastgesteld, vermoedelijk eerder van doen met grootschalige milieufactoren als vermessing en verzuring dan met lokaal terreinbeheer. De hoge recreatiedruk zou echter een factor van betekenis kunnen zijn.

FIGUUR 4

Aantalontwikkeling van Boomleeuwerik (Lullula arborea) in het kerngebied van de Brunssummerheide. Ontbrekende jaren: geen data.

FIGUUR 5

De terugkeer van de Roodborsttapuit (*Saxicola rubicola*) op de Brunsummerheide was het begin van een serie hoopvolle ontwikkelingen in de broedvogelbevolking die hopelijk nog niet ten einde is (foto: Fred Hustings).

reinen aan het licht was gekomen (Bijlsma, 1992). De Boomleeuwerik ontsprong deze dans doordat zijn vroege aankomst (vanaf eind februari) en snel startende broedseizoen (vanaf half maart) een succesvol eerste broedsel mogelijk maakten.

Het uiteindelijke beeld over de periode 1975-1996 was niet best: van de broedvogelsoorten was 38% in aantal afgenomen, 34% bleef constant en 27% was toegenomen. Bij de afgenomen soorten ging het vooral om vogels van heide, stuifzand en moeras. De toenames speelden zich merendeels af bij bosvogels, en dan in het bijzonder standvogels en korte afstandtrekkers, met uitzondering van de Matkop (*Parus montanus*) en Ringmus (*Passer montanus*). Dat enkele aan open water gebonden soorten, zoals Fuut (*Podiceps cristatus*) en Meerkoet (*Fulica atra*), zich als nieuwe broedvogels wisten te vestigen, was niet meer dan een kleine pleister op de wonde.

TERUGKERENDE SOORTEN SINDS 1996

Vanaf 1996 ging het beheer langzaam over in handen van Natuurmonumenten, hoewel het tot 2003 duurde voordat deze organisatie de touwtjes geheel in eigen handen had.

In deze periode werd het heideherstel opnieuw, maar nu wat subtieler, ter hand genomen. In de bossen werd gedund, werden open plekken gecreëerd en geleidelijke overgangen naar andere landschapstypen nagestreefd. In de moerassige delen werd de verbossing aangepakt. Wat dit alles te betekenen had voor broedvogels, werd eind jaren negentig gevolgd door leden van de Vogelwacht Limburg (Werkgroep Heihof) en vanaf 2002 door tellingen in proefvlakken ten behoeve van het landelijke Broedvogel Monitoring Project van SOVON (VAN DE LAAR & ZEEGERS 2007).

Het was ronduit bemoedigend dat in 1996 en 1999 een Porseleinhoen (*Porzana porzana*) werd gehoord in het moerasgebied, een soort die nooit eerder was vastgesteld. Voorts was vanaf 1999 de terugkeer toe te juichen van achtereenvolgens Roodborsttapuit [figuur 5], Nachtzwaluw en Graspieper. Momenteel nestelen er weer vier tot vijf paren Roodborsttapuiten in het gebied, evenveel

als in de jaren zeventig. De terugkeer van deze soort past in de spectaculaire rentree in Limburg sinds midden jaren negentig, na een eerdere zware achteruitgang (HUSTINGS *et al.*, 2006). De Nachtzwaluw is de laatste jaren weer duidelijk aanwezig in de omgeving van de Heikop en het bronnengebied, evenals bij de steenberg Heksenberg. In 2005 werd een prooirest van een mannetje gevonden bij de Heikop. Ook deze soort doet het momenteel landelijk goed, om redenen die verre van duidelijk zijn. In hoeverre het gevoerde beheer van invloed is

geweest op deze soorten, valt niet goed te zeggen. De Boompieper lijkt duidelijk te profiteren van het huidige beheer. De Boomleeuwerik heeft het echter moeilijk. Hoge recreatiedruk blijkt niet goed samen te gaan met deze soort (Bijlsma, 2006). Voorts zou de geïsoleerde ligging van de Brunsummerheide ten opzichte van echte kerngebieden een rol kunnen spelen. De terugkeer van de Graspieper kan in de hand gewerkt zijn door de vergrassing van sommige terreindelen, vooral in de omgeving van de Heikop en het Hazenveld.

In de groep van de bosvogels hebben de eerder ingezette tendensen doorgezet. Standvogels en soorten die over korte afstand trekken doen het over het algemeen goed. Daarbij heeft zich een interessante nieuwe soort weten te vestigen: de Middelste bonte specht (*Dendrocopos medius*). Deze fraaie specht wordt vanaf 2006 vrijwel jaarlijks waargenomen aan de zuidrand van het gebied. Veel minder florissant vergaat het enkele Afrika-trekkers. De Zomertortel (*Streptopelia turtur*) wordt vrijwel nooit meer gehoord. De Gekraagde roodstaart is de desastreuze achteruitgang midden jaren tachtig nooit meer te boven gekomen. Kon de afname nog in verband worden gebracht met uitzonderlijke droogte in de overwinteringsgebieden in de Sahel, de aldaar deels herstelde neerslagcijfers hebben geen opleving bewerkstelligd. De Fluiter (*Phylloscopus sibilatrix*) is, na een periode van voorspoed met een verviervoudiging binnen 15 jaar naar 40 tot 50 territoria rond 1990, vrijwel weggevaagd. Dat dit in tegenstelling tot de Gekraagde roodstaart in heel West-Europa het geval is, wijst op grootschalige oorzaken zoals problemen in de overwinteringsgebieden. Helaas worden ook mooie soorten als Nachtegaal (*Luscinia megarhynchos*) (laatste in 1998) en Wielewaal (*Oriolus oriolus*) (1999) niet meer in het natuurgebied vastgesteld.

Hoe dan ook blijft de Brunsummerheide een gebied met veel potenties. De broedvogellijst is nog steeds lang en gevarieerd. Verschillende vogelsoorten lijken op weg te zijn zich te (her)vestigen, zoals recente waarnemingen van Draaihals, Sprinkhaanzanger (*Locustella naevia*) en Grauwe klauwier aantonen. Gelukkig is er nog steeds wat te genieten op de niet meer zo grote en ook niet meer zo stille heide [figuur 6].

FIGUUR 6

Vroege ochtend met grondmist en opgaande zon als voorbode van een mooie dag om broedvogels te tellen op de Brunssummerheide op 3 mei 1989 (foto: Fred Hustings).

DANKWOORD

Dit artikel is opgedragen aan Rob Goldbach, die in april 2009 bij een tragisch ongeval op reis omkwam. Zijn tellingen midden jaren zestig van enkele vogelsoorten op de Brunssummerheide vormden de eerste 'harde' getallenreeksen.

Summary

DECLINE AND PARTIAL RECOVERY OF BREEDING BIRDS AT THE BRUNSSUMMERHEIDE

In the first half of the 20th century, the area of heath in the Brunssummerheide, a nature reserve in the province of Limburg, was severely reduced due to urban expansion. As a result, Corn crane (*Crex crex*), Black grouse (*Tetrao tetrix*), Eurasian curlew (*Numenius arquata*) and other species were lost to the area as breeding birds. The expanding area of (especially coniferous) tree plantations became inhabited by new species like Black woodpecker (*Dryocopus martius*) and Mistle thrush (*Turdus viscivorus*). In the 1950s and 1960s, the situation for many species worsened due to lack of specific heathland management; Tawny pipit (*Anthus campestris*) disappeared as a breeding bird in this period.

In the 1970s, restoration of heathland areas resulted in a rapid expansion of several species, including Wood lark (*Lullula arborea*). Maturation of the woods led to an increase in species such as Wood warbler (*Phylloscopus sibilatrix*), Eurasian nuthatch (*Sitta europaea*) and Hawfinch (*Coccothraustes coccothraustes*), and to irregular breeding records of Eurasian siskin (*Carduelis spinus*), Lesser redpoll (*Carduelis cabaret*) and Common crossbill (*Loxia curvirostra*). However, intensive management

(especially overgrazing and disturbance by sheep) ultimately resulted in declining numbers of Tree pipit (*Anthus trivialis*), and the disappearance between 1983 and 1993 of European nightjar (*Caprimulgus europaeus*), Northern wheatear (*Oenanthe oenanthe*), Eurasian skylark (*Alauda arvensis*), European stonechat (*Saxicola rubicola*) and Meadow pipit (*Anthus pratensis*).

Some of these species returned at the turn of the century, which was attributed to more subtle management and partly to regional or national increasing trends. Middle spotted woodpecker (*Dendrocopos medius*) has established a small breeding population, while observations of Eurasian wryneck (*Jynx torquilla*), Common grasshopper warbler (*Locustella naevia*) and Red-backed shrike (*Lanius collurio*) suggest possible future breeding.

Literatuur

- BUILSMA, R.G., 1992. De broedvogels van het Leenderbos en omgeving in 1991. Rapport 92/01. SOVON, Beek-Ubbergen.
- BUILSMA, R.G., 2006. Effecten van menselijke verstoring op grondbroedende vogels van Planken Wambuis. De Levende Natuur 107 (5): 191-198.
- HENS, P.A., 1926. Avifauna der Nederlandsche provincie Limburg benevens eene vergelijking met die der aangrenzende gebieden. Goffin, Maastricht.
- HENS, P.A., 1965. Avifauna van de Nederlandse

provincie Limburg (tweede, herziene druk). Publicatie Natuurhistorisch Genootschap, reeks XV. Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, Maastricht.

- HUSTINGS, F., 1994. Paarse heide maar heidevogels de pineut? Broedvogels van de Brunssummerheide in 1975-1994. Limburgse Vogels 5: 37-47.
- HUSTINGS, F., 1996. Broedvogels van de Brunssummerheide 1975-96. Inventarisatierapport 1996/11. SOVON, Beek-Ubbergen.
- HUSTINGS, F. & F. SCHEPERS, 1981. Enkele aspecten betreffende het voorkomen en de broedbiologie van de Boomleeuwerik *Lullula arborea* L. in de omgeving van Brunssum. Natuurhistorisch Maandblad 70 (8): 114-120.
- HUSTINGS, F., J. VAN DER COELEN, B. VAN NOORDEN, R. SCHOLS & P. VOSKAMP, 2006. Avifauna van Limburg. Stichting Natuurpublicaties Limburg, Roermond.
- LAAR, H. VAN DE & T. ZEEGERS, 2007. De Brunssummerheide, verdwijnende en terugkerende broedvogels. Limburgse Vogels 17: 35-44.
- MAST, G. VAN DER, 1983. Tien jaar actief natuurbeheer in Brunssummerheide en Schinveldse Bossen. Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, Maastricht.
- WEVER, A. DE, 1939. Water was en over is van "de groote stille heide". De Heerler- en Brunssummerheide vroeger en nu. In Grunsven, M.F.G.M., L. van Hommerich, A. de Wever, P. Overhage, F.H. van Rummelen, L. Hennem, Ch. A. Franken & Chr. Smits, Mijnennummer 1939-40. Officieele uitgave der Vereniging voor Vreemdelingenverkeer voor Heerlen (Mijnen-nummer 9). VVV/ Limburgsch Dagblad, Heerlen: 77-101.